

ТРАНСФОРМАЦІЯ ПРЕДМЕТУ ГЕОПОЛІТИКИ У ХХ СТОРІЧЧІ

Після розпаду Радянського Союзу на теренах СНД і в світі утворилася якісно нова геополітична ситуація, яка потребує перш за все ґрунтовного наукового дослідження. Величезна практична значимість таких досліджень обумовила появу численних видань та публікацій на цю тему. Найбільша увага у них приділяється аналізу українсько-російських та українсько-європейських відносин у контексті проблеми геополітичного вибору України в сучасних умовах. При цьому, як правило, робляться спроби запропонувати конкретні сценарії, моделі, технології такого вибору.

В той же час глибокого аналізу геополітики як науки та специфічної сфери людської практики, що зароджується на наших очах, сьогодні явно не вистачає. Це в значній мірі "біла пляма" у вітчизняному науковому пізнанні. Але її заповнення необхідно все ж таки починати з виявлення існуючого стану, ступеня розробленості понятійного апарату та основних концепцій геополітики.

Відомо, що теоретичними витокami сучасної геополітики є терія історичного еволюціонізму, чи географічного детермінізму (Ш.Монтеск'є, Й.Гердер, Е.Бьорк, А.Фергюссон); соціального дарвінізму (У.Беджот, Л.Гумплович, Г.Ратценхофер); расизму (теорія завоювань) (А.Гобіно, Ф.Опенгеймер); мальтузіанство. Всі ці теорії зародилися задовго до наших днів і відіграли значну роль у формуванні геополітичного пізнання і практики. Проте справжнє теоретичне осмислення проблем геополітики як науки починається лише у ХХ сторіччі.

Сам термін "геополітика" запропонував шведський вчений-державознавець Р. Челлен під час першої світової війни. Під геополітикою він розумів вчення про державу як великий геополітичний та біологічний організм, який прагне до свого розширення. Геополітику як науку Р.Челлен розподіляв на три основні сфери знань, і звідси він визначав завдання геополітичного пізнання:

- з'ясування реального становища держави у світі, її місця у конфліктах актуальної світової політики, історії стосунків з іншими державами, її віддалення або включення в систему політико-культурних центрів світу (топологіка);

- визначення державних кордонів та прикордонних регіонів держави (морфологіка);

- виявлення природних багатств як одного з найважливіших факторів, що впливають на формування державної політики (фізиполітика).

До представників такого напрямку можна віднести також географів - німця Ф.Ратцеля та англійця Х.Маккіндера, американського адмірала А.Мехена та інших. Так, досліджуючи просторову логіку політичного

розвитку, Ф.Ратцель визначає її суть: "Згідно зі своєю природою, держави розвиваються у суперництві зі своїми сусідами, в більшості випадків за володіння територіями" [1].

Що ж таке геополітика в розумінні сучасної політології? Дискусія про зміст і значення предмету геополітики має свою тривалу історію. Йдеться перш за все про відмінність між політичною географією та географічною політикою. Найбільш адекватне розмежування між їхніми предметами, на наш погляд, дав класик геополітики К. Хаусхофер, який встановлює, що політична географія розглядає державу з точки зору Простору, а геополітика - Простір з точки зору держави. На його думку, геополітика - це вчення "про географічну обумовленість політики" [2].

Це визначення розгортає британський дослідник Дж.Паркер: "Геополітика займається вивченням держави як просторового феномена та переслідує мету збагнути і зрозуміти основи його могутності, а також природу взаємодії держав одної з одною. Для вчених-геополітиків могутність міцно вкорінюється у природі самої Землі, тобто могутність держави полягає в території, яку вона займає. Клімат, рослинність, ґрунти, геологія і розподілення земельного масиву помітно відрізняються в різних частинах Планети. Саме багатоманітність цих характеристик перетворює її поверхню на дещо більше, ніж просто сцена, на якій розгортається драма людської історії" [3].

Енциклопедія "Americana" визначає предмет геополітики по суті так само, але дещо стисліше і обмеженіше, головним чином з точки зору військово-стратегічної: "Геополітика - наука, яка вивчає у єдності географічні, історичні, політичні та інші взаємодіючі фактори, які впливають на стратегічний потенціал держави". По суті таке визначення досить відверто викриває справжні пріоритети американської геополітики. "Словник філософських термінів" (Гамбург, 1955) визначає геополітику як вчення "про залежність політичних подій від особливостей поверхні землі, простору, ландшафту країни" [4], акцентуючи увагу на чисто просторовій, географічній логіці політичного розвитку. К.Плешаков вважає, що "геополітика визначена не просто як об'єктивна залежність зовнішньої політики тієї чи іншої нації від її географічного розташування, а як об'єктивна залежність суб'єкту міжнародних відносин від сукупності матеріальних факторів, що дозволяють цьому суб'єкту здійснювати контроль над Простором" [5]. А для цього треба бути державою "геополітично самодостатньою".

Розвитком такої точки зору є визначення геополітики С.Бабуріна: "Геополітика є вчення про раціональні основи міжнародних відносин, коли всі сторони змушені рахуватися з "містичною сутністю держави" (за визначенням П.Струве) в умовах вкрай нерівномірного (через особливості науково-технічного прогресу) розвитку держав на різних материках Земної кулі, і при непередбачуваній зміні

співвідношення сил цих держав" [6]. Автор справедливо відзначає, що сутністю сучасної геополітики є панування (над територією, ресурсами землі, творчими силами народів, екологічною та демографічною ситуаціями тощо), яке реалізує не загальнолюдські і навіть не національні інтереси, а в першу чергу інтереси правлячих еліт. При такому підході ніяка мораль у політиці неможлива, тому пріоритет повинен віддаватися зваженим практичним оцінкам.

Більш емпіричне, суматинне визначення дав К.Сорокін: "Геополітика - комплексна дисципліна про сучасну і перспективну "багатополарну" багаторівневу глобальну політику, багатомірний та багатополарний світ, яка інтегрує слабко пов'язані сьогодні між собою міркування про різні їх аспекти" [7]. Навряд чи подібне визначення може нас задовольнити через свій описовий, адаптивний характер, який не має внутрішнього логічного стрижня. Подібне визначення предмету геополітики дав і О.Дугін - один з засновників теорії сучасної російської геополітики. Він вважає, що геополітика - це цілісне світоуявлення, і в цій якості її краще розглядати не як одну конкретну науку, а як систему наук, до якої входять географія, історія, демографія, стратегія, етнографія, релігієзнавство, екологія і таке інше [8].

В.Разуваєв визначає геополітику як "дослідження просторової логіки міжнародних відносин і зовнішньої політики в контексті забезпечення національної безпеки" [9]. Якщо зробити поправку на те, що національні інтереси насправді є інтересами національних еліт, то, на нашу думку, саме таке визначення найбільш адекватно відтворює суть пануючих підходів до формування сучасної геополітики як науки. При цьому предмет геополітики виступає перш за все як логіка міжнародних відносин та зовнішньої політики. Причому логіка досить обмежена - лише просторова.

Геополітична ж історія при такому тлумаченні фактично залишається поза увагою політологів або ж, в кращому разі, використовується лише для ілюстрації тих чи інших положень геополітичних концепцій. Уявляється, що таке перебільшення (абсолютизація) логічного фактору і нехтування історичним підходом в значній мірі обумовлює труднощі в практичному формуванні і здійсненні сучасної української геополітики як "легалізації стратегічних інтересів держави в зовнішній політиці" [10], а також у викладенні геополітичного матеріалу в процесі історичного пізнання.

У структурі категоріального апарату геополітичних доктрин значне місце займає поняття геополітичного простору - його не обминає практично жодна геополітична концепція, жодне визначення предмету геополітики. Це пов'язано з історією його формування і, очевидно, перш за все обумовлено переважно географічним, просторовим тлумаченням класичної геополітики, яка зароджувалася саме під гаслом боротьби за "життєвий простір".

Можливо, саме тому у класичних геополітичних доктринах першої половини ХХ ст. переважали суто просторові, географічні підходи. Вони базувалися на необхідності аналізу перш за все географічних чинників зовнішньої політики з точки зору протистояння континентальних і морських держав та природних і політичних кордонів держав.

Так, Ф.Ратцель в своїй роботі "Про закони просторового росту держав" (1901) вивів сім законів експансії, чи "просторового росту держав", оскільки розвиток останніх потребує нових земель для збільшення чисельності народонаселення. Зміст цих законів зводиться до наступного: простір країн росте разом з ростом їх культур; просторове зростання країни супроводжується розвитком ідей, торгівлі, виробництва, місіонерства, активністю в інших сферах життя; зростання держави здійснюється шляхом приєднання і поглинання менших країн; кордон є периферійним органом країни і свідком зростання сили чи слабкості змін в організмі; в своєму рості країна намагається поглинути елементи фізичного оточення: берегові лінії, басейни річок, багаті ресурсами райони та інше; вихідні імпульси до просторового росту країн приходять ззовні, завдяки перепадам рівня розвитку цивілізації сусідніх територій; загальна тенденція до поглинання більш слабких переходить від країни до країни і поступово набирає силу [11].

Визначаючи геополітику як науку "про політичну форму життя у життєвому просторі в її залежності від землі та обумовленості історичним рухом" [12], Карл Хаусхофер будує свою концепцію у певній системі координат, головними з яких були: поняття життєвого простору; формування і розвиток визначальних геополітичних блоків: пангерманізм, панславізм, паназіатизм; протистояння континентальних та морських держав.

З точки зору даного дослідження важливо відзначити намагання вже на першому етапі геополітичного пізнання (між першою і другою світовими війнами) розглядати світовий геополітичний процес у його історичному розвитку. Але все це було підкорене обґрунтуванню цілей та засобів боротьби за "життєвий простір", тобто відверто агресивної, загарбницької політики Німеччини, яку саме і намагався втілити в життя А.Гітлер. Тут не теорія підводилася під суму фактів, а навпаки, геополітичні факти пристосовувалися до певної геополітичної доктрини. Так що говорити про застосування К.Хаусхофером наукового принципу історизму навряд чи можна.

По суті, таку ж лінійно продовжив на початку 50-х років Альбрехт Хаусхофер, визначаючи геополітику як "взаємовідносини між оточуючим людину простором і політичними формами його життя" [13]. З ім'ям А.Хаусхофера в геополітиці пов'язані такі поняття як "життєвий простір", "кров і ґрунт", "влада і простір", "простір і положення", "потреби в

просторі", "великий простір" і таке інше, що стали, як свідчить історія, головними визначеннями геополітики фашистської Німеччини [14].

Однак, одіозна геополітика Німеччини в 30 - 40-х роках була повністю скомпрометована в очах світового співтовариства. Зрозуміло, що західні демократії змушені були хоча б формально відмежуватись від такої геополітичної концепції, яка з поразкою Німеччини у Другій світовій війні остаточно збанкрутіла в очах світового співтовариства. Вирішальною причиною цього було не тільки ігнорування націонал-соціалізмом свободи власних громадян, але й виключне ставлення до всієї цивілізаційної спільноти як до власного ресурсу – людського, економічного, фінансового тощо.

Для боротьби з фашизмом навіть тимчасово об'єдналися частина західної цивілізації зі слов'янською католицькою і православною. Не виключено, що це була тоді єдино можлива адекватна відповідь на смертельний "виклик часу", коли Захід змушений був відсікти небезпечну, хвору частину свого тіла заради самозбереження. Тому на наступному етапі розвитку світової геополітики після Ялтинських угод 1944 р. західні демократії змушені були змінити основну геополітичну формулу з боротьби за "життєвий простір", основу якої складала концепція німецької школи початку ХХ сторіччя, на захист "національних (життєвих) інтересів", відчутний вплив якої простежується в концептуальному напрямі американської школи 30-40-х років ХХ сторіччя.

Проте така зміна геополітичної формули сама по собі ще не означає зміни суті геополітики Заходу, яка перш за все підпорядкована ідеї світового панування і передбачає, як уже зазначалося, побудову міжнародних відносин з позицій сили. Саме на це були спрямовані усі воєнні доктрини США після Другої світової війни (стратегії "масованої розплати", "реалістичного залякування", "гнучкого реагування" тощо). Саме про це свідчить уся геополітика США і НАТО ("буря в пустелі", бомбардування Іраку, Югославії тощо).

Нова геополітична термінологія 70-90 років ХХ сторіччя – "оборонна стратегія США", "протидія регіональним загрозам", "ядерне стримування" – заснована перш за все на категорії сили, витоки якої слід шукати у геополітичних теоріях 20-40-х років ХХ сторіччя. Тому, на наш погляд, точніше було б говорити про баланс інтересів та сил у світовій геополітиці, і такий підхід найбільш адекватно відбивав би суть сучасної геополітичної формули.

Таким чином, здебільшого в сьогоденні розумінні геополітичний простір – це "простір поширення зовнішньополітичних національних інтересів держави" [15]. Проте, на наш погляд, сама спроба такого переосмислення поняття геополітичного простору все ж таки містить певну можливість більш чітко вивіреного тлумачення його суті як

об'єктивної тенденції боротьби різних національних інтересів на сучасному світовому геополітичному полі.

Так, підсумовуючи існуючі погляди на дану проблему, О.Валевський та М.Гончар [16] навіть намагаються визначити базові раціональні та ірраціональні фактори впливу на інтеграційні процеси у сучасному світовому геополітичному просторі (які, очевидно, точніше було б назвати об'єктивними та суб'єктивними факторами). При цьому до раціональних (об'єктивних) вони відносять рівень і характер технологічного розвитку економіки та залежності від джерел сировини і ринків збуту, наявність вільних капіталів, дестабілізаційні загрози та характер створених структур колективної безпеки в даному регіоні, специфіку національно-культурної ідентичності та наявність стійких демократичних традицій у суспільстві тощо. До ірраціональних (суб'єктивних) факторів автори відносять ідеологічні домагання, релігійні традиції, історичні особливості, взаємовідносини суб'єктів міжнародного права, навіть політичні амбіції лідерів і таке інше.

Як бачимо, і тут не простежується історичний підхід у повній мірі: усі ці фактори впливу на формування сучасного геополітичного простору, його інтеграцію та диференціацію розглядаються, як правило, в своєму сьогоденнішому, уже наявному стані, поза їх взаємозв'язком та розвитком. В результаті значно ускладнюється розуміння реальних інтеграційних процесів (наприклад, Росії з Білорусією, Китаєм); дещо спрощені, чисто логічні міркування майже не розкривають глибинної суті розпаду одних і утворення інших геополітичних просторів.

Останнім часом, особливо після акцій Російської Федерації у Чечні та США – в Афганістані, Іраку, після відомих подій 11 вересня 2001 р. в США концептуальне тло геополітичної парадигми починає еволюціонувати в бік проблеми боротьби зі світовим тероризмом. Втім, цей підхід можна розглядати і як розвиток класичної доктрини про однополюсний світ, де держава – лідер світу – оголошує останній зоною своїх геополітичних інтересів.

Звернемося докладніше до аналізу такої базової категорії геополітики як "геополітичні інтереси". З точки зору класичних геополітичних теорій, між різними державами та групами держав у тій чи іншій формі ведеться постійна боротьба за право володіння або контролю над певною територією, сферою так званих "життєвих (національних) інтересів". Вони є стрижневою основою силових відносин у світі, фундаментальним поняттям геополітики. Як показують дослідження історії геополітики, поняття "геополітичний інтерес" пов'язане з американською школою геополітики, яку Ю.Тихонравов відніс до оціночно-концептуального напрямку. Категорію "геополітичний інтерес" у сучасному розумінні розробили А.Мехен (1840-1914) – американський історик, кадровий

воєнний, адмірал флоту і Н.Спикмен (1893-1943) – соціолог, професор (США) [17].

Так, А.Мехен вважав, що основою могутності такої держави, як США, повинна стати "морська сила", зразком якої був давній Карфаген і Англія XVII і XIX сторіч. Поняття "морська сила", на його погляд, засновувалося на свободі "морської торгівлі", а військово-морський флот служить лише гарантом забезпечення ідеї торгівлі. "Морська сила", на його погляд, є особливим видом цивілізації – найкращим, найефективнішим, а тому призначеним до світового панування. Мехен бачив долю США в тому, щоб не пасивно брати участь у системі держав "зовнішнього півмісяця", а в тому, щоб посісти провідні позиції в економічному, стратегічному і ідеологічному відношеннях.

Основою своєї доктрини Н.Спикмен зробив не стільки геополітичне усвідомлення місця США як "морської сили", скільки необхідність контролю берегових територій Євразії, Європи, арабських країн, Індії, Китаю і т.п. Спикмен вважав, що повний контроль над Римлендом з боку "морських держав" призведе до повної перемоги над сухопутними державами Хартленду.

Ключем до контролю над світом Спикмен вважав євразійський пояс берегових територій, або "маргінальний півмісяць", який включає в себе морські країни Європи, Близького Сходу, Середній Схід, Індію, Північно-Східну Азію і Китай. Спикмен виділяв три великих центри сили: Атлантичне узбережжя Північної Америки, Європейське узбережжя і Далекий Схід.

Як відомо, інтерес – це відношення потреб до умов їхньої реалізації. Відповідно національний інтерес є усвідомленням та відбиттям у діяльності політичних лідерів докорінних потреб держави. *Геополітичний інтерес* є часткою національного інтересу і охоплює всі види зовнішньополітичних інтересів конкретного суб'єкту геополітики в їх взаємозв'язках і взаємодіях.

Наш сучасник американський політолог Г.Моргентау розвинув поняття інтересу через категорію сили, справедливо вважаючи невід'ємним елементом національного інтересу національну ідентичність. При цьому саме концепція інтересу, визначена в категоріях сили, утримує нас як від моральних крайностей, так і від політичного авантюризму. Він визначає, що ми зможемо лише тоді всім державам віддати належне, коли будемо розглядати їх як політичні спільності, що переслідують свої інтереси, визначені у силовому контексті. Немає сумніву, що в ідеалі міжнародна політика повинна базуватися на двох ключових принципах. Це – захист і сприяння реалізації власних геополітичних інтересів; повага до інтересів інших держав.

Саме такий підхід міг би сприяти уникненню так званих геополітичних конфліктів у сучасній світовій геополітиці. Але на практиці реальна геополітика далека від здійснення цих ідеальних принципів.

Тому, визнаючи ключову роль геополітичного інтересу у реалізації конкретної геополітики, ми вважаємо основною проблемою геополітичного пізнання і практики саме проблему генези (походження) та подальшого розвитку такого інтересу, його трансформації у геополітичні доктрини та практичну геополітику. В такому контексті, вся історія геополітики постає як історія формування, розвитку і зміни геополітичних доктрин (картин геополітичної реальності), а залежності від зміни способів вирішення цієї основної проблеми геополітики.

Аналізуючи сказане, можна зробити деякі висновки:

Перше: Геополітика, як родове поняття в своїй генезі тісно пов'язане перш за все з природознавчими і суспільно-гуманітарними науками.

Друге: Геополітика як наука в її сучасному визначенні розглядається не як одна окрема наука, а як система наук, до якої входять географія, історія, демографія, стратегія, етнографія, релігієзнавство, екологія та інші науки.

Третє: Геополітика як наука має свої основні поняття (теорія геополітики, геополітичний простір, геополітична ситуація, геополітична реальність, геополітичне розташування, геополітичний інтерес, геополітична формула, геополітичний конфлікт і таке інше).

Четверте: В рамках геополітики як науки можна визначити два основних напрямки її розвитку: доктринально-нормативний (німецька школа ХХ ст.); оціночно-концептуальний (англійська і американська школи ХХ ст.).

Виходячи з багатьох визначень поняття геополітики, можна стверджувати, що геополітика визначає залежність політичних рішень і їх наслідків від стану розвитку країни та її географічного місця у світі. Геополітика тісно пов'язана з політичною географією. Це є синтетична наука, яка поєднує в собі цілу низку знань різних природних і суспільно-гуманітарних наук, що є теоретичним фундаментом для визначення національних інтересів.

1. Моро-Дефарж Ф. Введение в геополитику. – М., 1996. – С.53.
2. Haushofer K. Weltpolitik von heute. – Berlin, 1934. – S.21.
3. Паркер Дж. Преемственность и изменения в геополитической мысли Запада // Международный журнал социальных наук. – 1993. – № 3. – С.22.
4. Wörterbuch der philosophischen Begriffe. – Hamburg, 1955. – S.259.
5. Плешаков К. Компоненты геополитического мышления // Международная жизнь. – 1994. – № 10. – С.32.

6. Бабурин С. Территория государства: правовые и геополитические проблемы. – М., 1997. – С. 30.

7. Сорокин К. Геополитика современности и геостратегия России. М.: (РОССПЭН), 1996. – С.16.

8. Дугин А. Основы геополитики. – М.: Арктогея, 1999. – С.3-4.

9. Разуваев В.А. О понятии "геополитика" // Вестник МГУ. Сер.12. Социально-политического исследования. – 1993. – №4. – С.36.

10. Валевський О.Л., Гончар М.М. Структура геополітичних інтересів України. – К.: НІСД, 1995. – С.6.

11. Ратцель Ф. Антропогеография. – М.: Наука, 1982. – С.139.

12. Haushofer K. Weltpolitik von heute. – Berlin, 1934. – 179 p.

13. Haushofer A. Allgemeine politische Geographie und Geopolitik. – Heidelberg, 1951. – Bd.1. – P.16.

14. Тихонравов Ю.В. Геополитика: Учебное пособие. – М.: ЗАО "Бизнес-школа "Интел-Синтез", 1998. – С.146.

15. Батюк В. Еволюція концепцій міжнародної і національної безпеки // Спостережач. – 1996. – №25. – С.7.

16. Валевський О.Л., Гончар М.М. Структура геополітичних інтересів України. – К.: НІСД, 1995. – С.6.

17. Тихонравов Ю.В. Геополитика: Учебное пособие. – М.: ЗАО "Бизнес-школа "Интел-Синтез", 1998. – С.97-140.